

Editoryel Sunum / Kutsal Alanlar Arkeolojisi

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Kutsal Alanlar Arkeolojisi" temalı Bahar 2019 sayısı, Antik Dönem ve Erken Hıristiyanlık dönemi kutsal alanları konusundaki mevcut çalışmalara yeni bulgularla yaklaşan ya da mevcut bulguları tartışarak özgün bir açılım getiren Arkeoloji, Eskiçağ Tarihi, Antropoloji, Filoloji, gibi çeşitli disiplinler çerçevesinde ya da disiplinlerarası düzlemde üretilmiş çalışmalarını tematik bütünlük içinde yayımlamayı amaçlayarak hazırlanmıştır.

Kısaca tanımlamak gerekirse, kutsal alanlar arkeolojisi, ritüellerle ilişkili materyal kültür kalıntılarının incelenmesi olarak tanımlanabilir (Blakely, 2014). Eski Yunan ve Roma kültürleri incelendiğinde dinsel faaliyetlerin toplumsal hayatta büyük bir öneme sahip oldukları gözlemlenebilir. Antik Dönem dinsel inançları ile ilgili en göze çarpan özellik ise ritüellere dayanan yapıdır, yani ibadetin tanımlanmış bir doktrini yoktur, ilahi güçleri tanımlayan bir dogmaya sahip değildir, yöresel olarak büyük farklılıklar gösterir ve belki de en önemlisi, insan ile tanrılar arasındaki ilişkiyi kişisel veya topluluk halinde yapılan faaliyetler düzenler (Bruit-Zaidman ve Schmitt-Pantel, 1999, s. 27). Özellikle toplumsal hayatla olan bu yoğun ilişkisinden dolayı, Antik Dönem dinsel inançları ve ritüelleri, dönem ile ilgili araştırmaların her zaman en önemli parçalarından birini oluşturmuştur. Ancak ilginç bir şekilde, kültürler ve ritüellerle ilişkili materyal kültür öğelerinin tanımlanması ve yorumlanması bu araştırmaların uzunca bir süre ihmal edilen bir ayağını oluşturmaktadır ve bu tip çalışmaların gittikçe önem kazanması eskiçağ ile ilgilenen disiplinler içerisinde görece geç bir tarihe denk gelmektedir. Doğal olarak arkeolojinin kontrolündeki bu araştırma alanının odak noktasını kutsal alanlar ve bu alanlardaki arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı mimari kalıntılar, çeşitli sunu objeleri veya kurban kalıntıları gibi buluntuların incelenmesi oluşturmaktadır.

Eski Yunan-Roma tanrı-tanrıçaları uzunca bir süredir popüler kültürümüzün bir parçası olmasına, antik tapınakların özelliklerinin, yapıldıkları mimari düzenlerin herkesçe bilinmesine, bu dönemden günümüze kalmış birbirinden güzel heykellerin müzeleri süslemesine karşılık, paradoksal bir şekilde antik dönem dinlerine yönelik bilimsel çalışmalar görece olarak çok sınırlıdır ve "heykeltraşi" ve "mimari" başlıklı yüzlerce kitaba karşılık, kült veya ritüel arkeolojisi başlığı altında toplanan çalışmaların onları bile bulmadığı söylenebilir. Bunun bir sonucu olarak da, farklı tipteki arkeolojik veya filolojik malzemelerin birlikte değerlendirildiği yayınları da görmek şaşırtıcı derecede nadirdir. Bu bağlamda Antik Dönem ritüelleri ile ilişkili çalışmaları tarihe kısaca bir göz atarsak, uzunca bir süre boyunca araştırma alanına iki temel paradigmanın hükmettiğini gözlemleyebiliriz. Bunlardan birincisi olan ve en uzun süre etkisini sürdüren paradigma, dinin "psikolojik" ve "entellektüel" özelliklerini araştıran paradigmadır (Morris, 1993, s. 15). Özünde antik metinlerin ve epigrafik kaynakların incelenmesi üzerinden oluşturulan bu bilgi alanı, bir yanda "tanrı", "günah", "öteki dünya" gibi büyük ölçüde Hıristiyan teolojisinden esinlenmiş kavramların antik dönem insanı için ne ifade etmeye çalıştığını anlamaya çalışırken, diğer yandan da kurban, adak, prosesyon gibi dinsel seremonilerin düzenlenmesi ile ilgili kuralları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu paradigmaya alternatif olarak geliştirilen ve etkisi çok daha sınırlı bir zümrede ve görece daha kısa bir süreçte gözlemlenen paradigma ise "ritüelist" olarak tanımlanabilir ve araştırma alanının odak noktası, yine ağırlıklı olarak antik metinleri

ve yazıtları araştırarak ama arkeolojik verileri de sınırlı da olsa değerlendirmeye katarak, dinsel aktivitelerin toplumsal ilişkiler içerisindeki konumunu ve tarihsel olarak ilkel dinlerin daha kompleks dinlere doğru evrimini anlamaya çalışmaktadırlar (Morris, 1993, s. 22).

Bu iki paradigma etrafında şekillenen araştırma alanının uzunca bir süre boyunca Eskiçağ Tarihi ve Din Tarihi araştırmacılarının tekelinde kaldığı söylenebilir. Buna karşılık Klasik Arkeologların çalışmalarını din araştırmaları bağlamında değerlendirirsek, ilk göze çarpan özelliklerden birisi, Pan-Hellenik kutsal alanlar başta olmak üzere önemli kutsal alanlardaki arkeolojik çalışmaların disiplinin en köklü pratiklerinden birini oluşturduğudur (Dyson, 2006, ss. 76-85). Bu çalışmalar doğal olarak çok sayıda materyal kültür ürününü gün yüzüne çıkarmıştır. Bu buluntular arasında önemli bir yekunu oluşturan yazıtlar, kutsal alan faaliyetleri ve yasaları ile ilgili verdikleri bilgiler nedeniyle din tarihi ile ilgili çalışmalar yapan tarihçi ve filologların ilgi alanının önemli bir kısmını oluşturdular. Buna karşılık arkeologların geçen iki yüzyılın büyük bir bölümünde bu alanlarda ele geçen mimari ve heykeltıraşi ürünlerinin sanatsal değerleri ile ilgilendikleri ve pek çok çalışmanın bulunan nesnelere tanımlayıp, kataloglamaya yönelik oldukları görülmektedir (Osborne, 2004, s. 3). Özellikle nesnelere “sanatsal” değerlerinin ön plana çıkarılması, önemli kutsal alanlarda iki asırdır süre gelen çalışmalara karşın pek çok “önemsiz” buluntunun göz ardı edilmesine yol açmıştır; hatta ritüellerin çok önemli bir parçasını oluşturan sunu pratikleri ve kurban törenleri ile ilgili bilgi veren ucuz malzemeden üretilmiş nesnelere veya kemik kalıntıların toplanıp, değerlendirilmeye başlaması görece olarak çok daha geç bir tarihte kazanılmış bir alışkanlıktır. Öte yandan bulunan bu değerli nesnelere bağlı buldukları toplum nezdinde taşıdıkları sembolik anlamların ve sosyal fonksiyonlarının çoğu zaman göz ardı edildiği de söylenebilir. Bu yüzden de, bilhassa İkinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan kazılarda, aynı kontekst içerisinde gelen nesnelere birbirleri ile ilişkisini sorgulamak ve bir araya getirerek kullanıldıkları ritüele ait detayları ortaya çıkarmak çoğu zaman imkansız denecek kadar zorlu bir süreci gerektirir.

Ancak bu durum 1960-70’lerden itibaren, bir yandan Paris Okulu’nun yapısalcı/antropolojik yaklaşımları etkisiyle, bir yandan da “Yeni Arkeoloji” kuramının kültürleri birer sistem olarak gören yaklaşımını benimseyen Klasik Arkeologların buluntuları bu sistemlere ait bilgiler ve özellikle değişimlerin kanıtları olarak yorumlamaya başlamaları ile değişmiştir. Bu tarihlerden sonra, Eskiçağ Tarihçilerinin genelde “psikoloji” ile ilgilenmeye devam ettikleri, buna karşılık dilbilimcilerin “göstergebilim” çalışmalarından da etkilenen arkeologların, ellerindeki materyal kültür ürünlerini “okumak” fikrini gittikçe benimseyerek bu yeni fikirleri kabul ettikleri gözlemlenebilmektedir (Morris, 1993, s. 25). Bu değişimin bir başka etkisi ise arkeolojik belgelemenin düzeyinin çok artması ve stratigrafi kadar kontekstin de arkeolojik kayıtların çok önemli bir parçasına dönüşmesidir. Kontekste verilen önem, nesnelere yatay düzlemde birbirleri ile ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamış, arkeolojik belgelemenin düzeyinin yükselmesi ise daha önce bu kayıtların bir parçası olmayan kemik, bitki kalıntıları gibi arkeolojik izlerin de araştırma sürecine dahil edilmesini sağlamıştır. Yeni Arkeoloji aynı zamanda yerleşim sistemlerinin çevreleri ile bir bütün olarak algılanması gerektiğini de önermektedir ve bu önermenin sonucu olarak kent merkezleri odaklanmış arkeolojik kazıların yanı sıra çevreden gelen verileri sistematik olarak toplamayı amaçlayan yüzey araştırmaları da bilimsel araştırma pratiğinin önemli bir parçasına dönüşmüştür (Blakely, 2014). Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak da, daha önce arkeolojik kayıtlarda nadiren yer alan mağaralar, kırsal kutsal alanlar veya kutsal korular gibi ritüellerle ilişkili farklı mekanların da analiz ve sentez süreçlerine dahil edilmesini sağlanmıştır. Bu tip incelemeler, yazıtlar ve antik metinler, farklı mecralardaki ikonografik anlatılar, peyzaj analizleri gibi kanıtlarla da desteklenebilmektedirler. Ritüellerle ilişkili bütün bu ipuçlarının anlaşılabilir yorum-

lanması doğal olarak kutsal alanlardaki dinsel faaliyetlerin doğası ile ilişkili kavrayışımızı geliştirmektedir ve bu kavrayış bir topluma ait inançların kültürel, psikolojik veya sosyal yönleriyle anlaşılması çabalarına yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır (Morris, 1993, s. 15). Disiplindeki gelişimin önemli göstergelerinden birisi ise, antik kentlerin artık çevreleri ve kırsaldaki faaliyetleri olarak bir bütün olarak kavranması ve arkeolojik verilerin bu bağlamda daha bütüncül bir perspektiften değerlendirilmeye başlanmasıdır.¹ Bu doğrultuda oluşan peyzaj arkeolojisi de, özellikle merkez-çevre ilişkisi bağlamında, topluluklar için anlamlı noktaların tanımlanması ve bir topluluğa ait ritüellerin çevrelerindeki coğrafya ile ilişkili bir deneyim olarak değerlendirilmesi gibi konularda çalışmaktadır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Kutsal Alanlar Arkeolojisi" temalı sayısı da, disiplindeki bütün bu gelişmelerin bugün geldiği noktadan bağımsız düşünülmemelidir. Her şeyden önce, MSGSÜ Arkeoloji Bölümü'nün bu dosyayı hazırlaması kültürel araştırmalarında gözlemlenen, epistemolojik değişimin güncel arkeoloji pratiği içerisinde ne kadar benimsendiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir, çünkü bugün gelinen noktada, ritüel araştırmaları Klasik Arkeoloji disiplininin en önemli araştırma alanlarından birisine dönüşmüş durumdadır. Epistemolojik değişimin bir başka sonucu, Arkeoloji, Eskiçağ Tarihi, Antropoloji, Filoloji, gibi çeşitli disiplinler çerçevesinde ya da disiplinlerarası düzlemde üretilmiş çalışmaların, Antik Dönem ve Erken Hıristiyanlık dönemi kutsal alanları konusundaki mevcut çalışmalara yeni bulgularla yaklaşma ya da mevcut bulguları tartışarak özgün bir açılım getirme çabasıdır. Dosyadaki bilimsel araştırmaların başlıkları bu gözle incelendiğinde, yüzey araştırması verilerinden müze araştırmalarına, nümizmatik araştırmalardan antik metin okumalarına kadar Eskiçağ ile ilgili araştırmaların her alanından katkılara yer verildiği görülebilir.

Ritüellerle ilişkili bütün ipuçlarının yeni bir kavrayışla anlaşılıp yorumlanması doğal olarak kutsal alanlardaki dinsel faaliyetlerin doğası ile ilişkili bilgi alanımızı geliştirmektedir ve bu kavrayış bir topluma ait inançların psikolojik veya sosyal yönleriyle anlaşılması çabalarına yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Konu başlıklarına kısaca bir göz atarsak, ritüeller arkeolojisinin gelecekte en büyük destekçilerinden birisinin yüzey araştırmaları olacağı gözlemlenebilir, çünkü bu araştırma pratiği dinin coğrafyayla ilişkisini bütüncül olarak incelemeyi mümkün kılmaktadırlar. Bu dosyada da bu bağlamda oluşturulmuş, yüzey araştırması bulgularından ele geçen bilgilerin değerlendirildiği makaleler mevcuttur. Benzer bir şekilde, arkeolojik verilerin yorumlanması sonucunda, dinsel kültür etkisinde bir kentin dinsel coğrafyasının nasıl şekillendiği ve dinsel kültürün değişimine, kentteki dinsel mekanların nasıl tepki verdiği de bu dosyada yer alan araştırma konularının bir diğerini oluşturmaktadır. Bir başka araştırma konusu ise, eski tarihli kazı bulgularının yeni bir gözlemler ve değişen paradigmalarda yeniden incelenmesidir; bu inceleme bir yandan önceden sanatsal değeri olmadığı için göz ardı edilmiş malzemelerin yeniden değerlendirilmesini, diğer yandan ise birbirinden bağımsız olarak yayınlanmış buluntu gruplarının bir araya getirilerek kontektüel olarak yeniden incelenmesini kapsamaktadır. Bu incelemeler, dinsel aktiviteler ile bağlantılı ekonomik faaliyetleri de daha iyi anlamak imkanını sunmaktadırlar.

Zeynep Koçel Erdem'in çalışması, yazarın yürütmekte olduğu Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) yüzey araştırması kapsamında elde edilen bulguları yorumlayarak, bölgenin özellikle kırsalındaki antik çağ kültürleri ve kült alanları ile ilişkili orijinal bulguların analizini ortaya koymakta ve bu sayede bugüne kadarki çalışmalarda genelde göz ardı edilmiş Trak inançları ile ilgili ilginç bulgulara ulaşabilmektedir.

¹ Anthony Snodgrass'ın bu bağlamda öncü çalışmaları gerçekleştirdiği ama asıl paradigma değişikliğini Polignac'ın 1984 tarihli çalışmasının gerçekleştirdiği söylenebilir.

Hüseyin Erpehlivan'ın çalışması da, Anadolu'nun kuzeybatısında Propontis etrafındaki, Arkaik ve Klasik Dönemlerdeki kültürler ve kutsal alanlarla ilgili, yazarın arazi çalışmaları ile katkı sağladığı bir değerlendirme sunmaktadır. Antik ve modern kaynakların değerlendirme sürecine katılması ile hem bölgedeki etnik çeşitlilik, hem de yerel kültürlerin çeşitliliği ve kutsal alanların özellikleri hakkında çıkarımlar yapılmıştır.

Benzer bir diğer çalışma, Elif Koparal'ın Klazomenai Khora'sında yer alan kırsal tapınaklar üzerine yaptığı değerlendirmelerdir. Bu çalışma, güncel çalışmaların kent merkezinin dışında, antik kentleri nasıl çevresi ile birlikte bir bütün olarak değerlendirerek, polisin kültür topografyasını bütüncül olarak kavramaya çalıştığı bir göstergesidir.

Kenan Eren'in Arkaik Dönem Miletos kutsal alanlarında bulunmuş sunu nesneleri üzerine değerlendirmeleri de aynı anlayışın bir uzantısı olarak düşünülebilir. Yazar, kent ve çevresinde uzun bir süredir devam eden kazı çalışmalarının sonuçları üzerinden, kent merkezi ve kırsalını bir bütün olarak inceleyerek, farklı kutsal alanların kent pantheonunda üstlendikleri rolleri değerlendirmeye çalışmıştır.

Esen Ögüş'ün makalesi de, bu doğrultuda Küçük Asya'daki kutsal alanların ve kentlerin Geç Antik Dönemde (yak. MS 4.-7. yüzyıllar arası) geçirdiği dönüşümleri incelemektedir ve Aphrodisias örneği üzerinden paganlar ile Hıristiyanlar arasındaki düşünsel çatışmaların kentlerin kültürel yaşamlarını ve kentin kutsal coğrafyasını nasıl değiştirdiğini ortaya koymaktadır.

Kutsal alanlarla ilişkili daha önceden göz ardı edilmiş veya kültür aktivitelerini anlamak için değerleri yeterince bilinmemiş buluntuların yeniden değerlendirilmesi de arkeolojideki gelişimin doğal sonuçlarından birisidir. Bu dosyada yer alan bazı makaleler de bu konuda örnekler sunmaktadır.

Christine Özgan, Kolophon'daki Metroon'un buluntularını inceleyerek, Antik Dönem dini merkezlerin farklı işlevleri de olduğunu ve bazen buralarda kapsamlı ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla kutsal alanların dinsel sembolizmin ötesinde, bağlı buldukları kentler için ekonomik ve sosyal önemlerini ortaya koymaktadır.

Dinçer Savaş Lenger'in makalesi de kutsal alanların yerel ekonomi ile ilişkisini anlama çalışmalarına önemli bir katkı vermektedir. Yazar Seleukia-Tralleis kentinde darp edilmiş olan Pannegyrıs sikkelerinin üzerinden, dinsel festivaller sırasında, hem alışverişini kolaylaştırmak, hem de uygulanan kur sistemiyle festival organizasyonuna para kazandırmak amacıyla özel olarak kutsal alanlar tarafından basılan sikkeleri değerlendirmektedir.

Arda Bülbül'ün çalışması da, kutsal alanlar etrafında şekillenen ekonomik faaliyetlerle ilişkili olarak değerlendirilebilir. Yazar, Tekirdağ Perinthos kentinde bulunmuş "Oturan Tanrıça Betimli Naiskos Tipli Adak Steli"ni değerlendirerek, bu tip sunuların üretimi ile ilişkilendirilebilecek yerel bir atölyenin varlığını sorgulamaktadır.

Dosyada ayrıca dinsel aktiviteler ile ilişkili arkeolojik ve yazılı belgelere dayalı bilgilerin yeniden değerlendirilerek tekil yapıların özelliklerinin ortaya konulduğu örnekler ve ayrıca belirli bir kültürün geniş bir coğrafyaya dağılımının arkeolojik ve epigrafik kanıtlarının incelendiği makaleler de yer almaktadır.

Bu bağlamda, Gülgün Köroğlu'nun çalışması, Erken Bizans dönemine ait önemli bir hac merkezi olan Alahan Manastırı'nda yer alan Batı Kilisesi'nin batısındaki kapı çerçevesi üzerindeki Hıristiyan inancıyla ilişkili figür ve kompozisyonların ikonografisinin detaylı incelemesini sunmaktadır.

Işık Şahin ve Ebru Güven'in Kabeiros/Kabeiroi Kültü ile ilgili çalışması ise, antik metinler, yazıtlar ve sikkelere göre kültürün yayılımı ve bu kültürle benzer nitelikler gösteren Korybanteler,

Kouretes, Dioskouroi, Daktyloi gibi eril yarı-tanrılar (daimon) ve Megaloi Theoi ile ayrımları gözlemlemeye çalışmıştır.

Gamze Polat'ın Batı Anadolu'da Ana Tanrıça kutsal alanlarından bazı örnekleri incelediği çalışması ise, söz konusu bölgede Tanrıça'ya adanmış, gerek açık hava ve/veya doğal oluşum kutsal alanlar, gerekse kent içinde inşa edilmiş Metroonlar vasıtasıyla Hellen ve Roma pantheonunda kendisine güçlü bir yer bulmuş olan kültün giderek büyüyen ve gelişen sosyal statüsü ve kent yaşantısındaki yeri ile ilgili bilgiler vermektedir.

Son olarak Ferit Baz'ın makalesi ise, yine antik metin ve epigrafik belgeleri araştırarak Augustus'tan sonra Roma tahtına çıkmış olan imparator Tiberius'un İmparator Kültü'ne karşı olan yaklaşımını ve kendisi için kurulan bazı kültleri ve tanrısal onurlandırmaları ele almaktadır.

Görüldüğü gibi makale çağrımız, ilgili alanda güncel araştırma problemleriyle ilintili ve orijinal çalışmalarla karşılık bulmuştur. Dergide yer alan makaleler, akademik merdivenlerin farklı basamaklarında yer alan, doktora öğrencisinden profesöre kadar farklı araştırmacıların yazılardan oluşmaktadır ve elbette bu çeşitlilik bize kült arkeolojisi ile ilgili çalışmaların Türkiye'de geldiği seviye ile ilgili bir perspektif de sunmaktadır. Kutsal alanlar arkeolojisi ile ilgili problemlere farklı açılardan ve farklı malzemeleri inceleyerek cevap bulmaya çalışan farklı araştırmacıların yazılarını bir araya getiren bu sayı, umarız yeni araştırmalara da ilham verecektir.

Kaynaklar

Blakely, S. (2014). Religion, Greek, Archaeology of. C. Smith (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1437.

Bruit-Zaidmann, L., Schmitt-Pantel, P. (1999). *La religion grecque dans les cités à l'époque classique*. Paris: Armand Colin.

Dyson, S.L. (2006). *In Pursuit of Ancient Pasts*. New Haven&London: Yale University Press.

Morris, I. (1993). Poetics of Power : The Interpretation of Ritual Action in Archaic Greece. C. Dougherty ve L. Kurke (Eds.), *Cultural Poetics in Archaic Greece* içinde (ss. 15-45). Cambridge: Oxford University Press.

Osborne, R. (2004). Hoards, votives offerings: the archaeology of the dedicated object. *WorldArch*, Vol. 36, No.1, ss. 1-10.

Polignac, F. De. (1984). *La naissance de la cité grecque*. Paris: La Découverte.

